

Veel mooie woorden

Veel mooie woorden

Etty Hillesum en haar boekje *Levenskunst*

Onder redactie van

RIA VAN DEN BRANDT & PETER NISSEN

Hilversum
Verloren
2017

Deze uitgave is mede mogelijk gemaakt dankzij financiële bijdragen van:

- Stichting Sormani Fonds.
- Faculteit der Filosofie, Theologie en Religiewetenschappen van de Radboud Universiteit te Nijmegen.
- Leerstoel Vergelijkende Godsdienwetenschappen van bovenstaande faculteit.

Foto's afschriften *Levenskunst*: Joods Historisch Museum, Amsterdam. Met bijzondere dank aan Anton Kras.

Foto Etty Hillesum (omslag): Joods Historisch Museum, Amsterdam.

Foto Henny Tideman (omslag): Familiearchief van Hans Welling.

ISBN 978-90-8704-671-2

© 2017 Uitgeverij Verloren & Ria van den Brandt

Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum

www.verloren.nl

Opmaak Rombus, Hilversum

Omslagontwerp Frederike Bouten, Utrecht

Druk Wilco, Amersfoort

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

Inhoud

Voorwoord	7
<i>Ria van den Brandt & Peter Nissen</i>	

DEEL I

De citaten van Etty Hillesum en Henny Tideman in <i>Levenskunst</i>	11
Facsimile, transcriptie en notenapparaat	5
verzorgd door Ria van den Brandt en Alexandra Nagel	

DEEL II

VERKENNINGEN

1	Etty Hillesum en haar boekje <i>Levenskunst</i> . Een document voor onderzoek	121
	<i>Ria van den Brandt</i>	
2	De spiritualiteit van A.J.C. van Seters (1885-1968), de samensteller van <i>Levenskunst</i>	135
	<i>Bettine Siertsema</i>	
3	Wanneer schreven Henny Tideman en Etty Hillesum in <i>Levenskunst</i> ? Een reconstructie	147
	<i>Alexandra Nagel</i>	
4	Henny Tideman en de wijsheden van Julius Spier en anderen	159
	<i>Alexandra Nagel</i>	

DE CITATEN VAN ETTY HILLESUM IN LEVENSKUNST

5	“Erst muß man Gott irgendwo finden ...”. Etty Hillesum en Rainer Maria Rilke	169
	<i>Maria Goetze</i>	
6	“... de zich onnaspeurlijk wijzigende tijdgeest ...”. Etty Hillesum en Simon Vestdijk	181
	<i>Annette van Dijk</i>	
7	‘Honestum petimus usque’. Etty Hillesum en Albert Verwey	185
	<i>Annette van Dijk</i>	

	8	“Wie grote kracht voelt is zacht”. Etty Hillesum en Frederik van Eeden Annette van Dijk	191
	9	“Denn wenn ich selbst gerecht wäre ...”. Etty Hillesum en Fjodor Dostojevski Wil van den Bercken	195
	10	“Verschrikkelijker dan het godsgericht ...”. Etty Hillesum en Walter Schubart Hans Ester	205
	11	“... when you overcome the pain ...”. Etty Hillesum en Julia de Beausobre Ria van den Brandt	213
	12	“Das Erlebnis ist das einzig Wirkliche”. Etty Hillesum en Carl Gustav Jung Tjeu van den Berk	223
	13	“Doorgloeid zijn van een warm besef”. Etty Hillesum en Kees Schuurman Door Brouns-Wewerinke	229
	14	“Jede Gewalt in der Welt wirkt fort ...”. Etty Hillesum en Walther Rathenau Hans Ester	237
6	15	“Je tiefer es ins Innere geht ...”. Etty Hillesum en Friedrich Rittelmeyers Johannesevangelie Door Brouns-Wewerinke	245
	16	“Zijt niet bezorgd om Uw leven ...”. Etty Hillesum, Matteüs en ‘de jood Paulus’ Door Brouns-Wewerinke	255
	17	“Selig sind die Sanftmütigen ...”. Etty Hillesum en Giovanni Papini Annette van Dijk	269
	18	“... wie de andere wang toekeert ...”. Etty Hillesum en Eli Stanley Jones Ria van den Brandt	273
	19	“O – Meester, dat ik niet zo begerig zij”. Etty Hillesum en Franciscus van Assisi Peter Nissen	283
	20	“... onverdeeld van hart en innerlijk eenvoudig ...”. Etty Hillesum en Thomas a Kempis Peter Nissen	289
	21	“De heilige lichtzinnigheid ...”. Etty Hillesum en Ebba Pauli Peter Nissen	293
	22	“... eine magnetische Kraft ...”. Etty Hillesum en Charles Alexander Eastman Ria van den Brandt	299
		Personenindex	305
		Over de auteurs	311

Voorwoord

Door het verschijnen van *Het verstoorde leven* in 1981 werd de naam van de Joodse Etty Hillesum (1914-1943)¹ voor veel lezers een begrip. Niet alleen in Nederland, maar ook wereldwijd. “Iedereen moet het lezen”, meende Abel Herzberg over deze eerste uitgave, want het is “een ontzaglijk belangrijk boek”.² De enthousiaste ontvangst van *Het verstoorde leven* was de reden voor meer tekstselecties en uiteindelijk voor de volledige en kritische uitgave van alle beschikbare dagboekcahiers en brieven van Etty Hillesum in *Etty. De nagelaten geschriften van Etty Hillesum 1941-1943*, later omgedoopt tot *Het werk*.³

7

Toch zijn nog niet alle door Etty Hillesum nagelaten teksten voor het grote publiek toegankelijk gemaakt. Deze uitgave presenteert een nog niet eerder in boekvorm verschenen tekst van haar hand. Het gaat om citaten die Etty Hillesum en haar vriendin Henny Tideman (1907-1989) hebben neergeschreven op de daarvoor bedoelde lege bladzijden in het boekje *Levenskunst. Gedachten van week tot week*, samengesteld door A.J.C. van Seters en uitgegeven door Ten Have.⁴ De citaten laten zien welke auteurs en welke teksten voor beide vrouwen van belang waren. De door Etty Hillesum overgeschreven citaten weerspiegelen deels bronnen die al uit haar dagboek bekend waren, deels laten ze ook onbekende bronnen zien. Daarmee werpen ze nieuw en verrassend licht op teksten en auteurs die Etty Hillesum inspireerden.

Deze studie, *Veel mooie woorden*, biedt de lezer toegang tot deze citaten. Dit doen wij met behulp van een facsimile van de bladzijden met de handgeschreven citaten en een geannoteerde leeseditie. Daarnaast bieden wij vier verkennende hoofdstukken (over

1 Etty Hillesum was de oudste dochter van de classicus Levie (Louis) Hillesum (1880-1943) en de uit Rusland gevluchte Riva (Rebecca) Bernstein (1881-1943). Zij had twee broers: Jacob (Jaap) Hillesum (1916-1944) en Michael (Mischa) Hillesum (1920-1943).

2 Vgl. Wim Ramaker, ‘Amor fati. Wim Ramaker in gesprek met Abel Herzberg’, in: J.G. Gaarlandt (red.), ‘Men zou een pleister op vele wonden willen zijn’. *Reacties op de dagboeken en brieven van Etty Hillesum*, Amsterdam, Balans, 1989, 11.

3 Etty Hillesum, *Het werk 1941-1943*, uitgegeven onder redactie van Klaas A.D. Smelik, tekstverzorging door Gideon Lodders en Rob Tempelaars, Amsterdam, Balans, 2012. Deze uitgave betreft een zesde herziene en aangevulde druk van de eerste volledige uitgave van 1986, aanvankelijk verschenen onder de titel: *Etty. De nagelaten geschriften van Etty Hillesum 1941-1943*. Voortaan: *Het werk*.

4 Dit boekje wordt uitgebreid voorgesteld in hoofdstuk 1, 2 en 3.

de citaten zelf, de datering van de inscripties en de context van het boekje) en achttien hoofdstukken die ingaan op alle – bekende en onbekende – bronnen waaruit Etty Hillesum in *Levenskunst* put.

De nalatenschap van Etty Hillesum bestaat uit dagboekschriftjes en brieven en kent vele facetten. Voordat Hillesum bekend werd als dagboekschrijfster, was zij in kleine kring bekend als kroniekschrijfster van het Joodse volk in kamp Westerbork. Toen zij in 1981 eensklaps beroemd werd, was menigeen dan ook verbaasd over de inhoud van het dagboek: het dagboek betrof niet een oorlogsgetuigenis, maar een getuigenis van een bewustwordingsproces, gekenmerkt door groeiende religiositeit.

De 27-jarige Etty Hillesum begon op 9 maart 1941 met haar dagboek. Ze deed het voor zichzelf: ze wilde een einde maken aan haar ongedisciplineerde levensstijl, haar “schandelijke desorganisatie”.⁵ Ze had in 1939 weliswaar haar rechtenstudie voltooid, maar ze voelde geen enkele ambitie om in die richting aan de slag te gaan. Haar belangstelling ging veel meer uit naar psychologie en schrijverschap. Ze studeerde Slavische talen en gaf wat privélessen Russisch. Ze woonde ‘op kamers’ bij de weduwnaar Han Wegerif (1879-1946) aan de Gabriël Metsustraat en leidde een onconventioneel en studentikoos bestaan.

8

De aanleiding tot het dagboek van Hillesum was haar ontmoeting met Julius Spier (1887-1942). Deze Joodse emigrant uit Duitsland was neergestreken in Amsterdam om daar zijn zogeheten psychochirologische praktijk voort te zetten. Op basis van de fysionomie van de handen – hij noemde die “het tweede gezicht”⁶ – stelde hij psychologische diagnoses en gaf hij therapeutische adviezen. Spier zelf was een aantal jaren in de leer geweest bij Carl Gustav Jung en zijn vocabulaire was dan ook grotendeels ontleend aan de dieptepsychologie van Jung. Zijn therapie was gericht op bewustwording en zelfverwerkelijking. Zijn motto luidde: *Werde der du bist!*⁷ Na de kennismaking met Spier besloot Hillesum om onder zijn leiding aan zichzelf te gaan werken en daartoe ook een dagboek bij te houden.

En zo begon Etty Hillesum in 1941 aan haar “modderschrift”.⁸ In dit modderschrift kunnen wij lezen hoe zij – onderhevig aan uiteenlopende gemoedstoestan- den – in korte tijd meer innerlijke rust, ruimte en vrijheid ging voelen. Ze kreeg minder last van haar zielsverstoppingen⁹ en, zo meldt het verhaal, meer contact met haar “onderstroom”,¹⁰ haar “diepste zelf”.¹¹ Haar teksten laten een proces van religieuze bewustwording zien. Hillesum begon steeds meer een bron van leven, een goddelijke

5 Het werk, 175.

6 Het werk, 4, 717.

7 Dit motto komt in deze studie meermaals ter sprake.

8 Het werk, 445.

9 Vgl. Het werk, 6: “seelische Verstopfung”.

10 Vgl. Het werk, onder meer 77, 110, 206, 233, 247 en 328.

11 Vgl. Het werk, 133.

aanwezigheid, in zichzelf te ervaren. Ze maakte haar “kosmische sprong”¹² en voelde zich – dankzij en ondanks haar liefde voor Spier – opnieuw geboren worden. En dat allemaal midden in de Tweede Wereldoorlog.

Het dagboek – zoals dat aan ons is overgeleverd – stopt op 13 oktober 1942.¹³ Etty Hillesum was toen toe aan een pauze. Ze voelde zich zwak en moe. In juli 1942 was ze gaan werken voor de Joodsche Raad en ze had inmiddels twee verblijven bij de afdeling ‘Sociale verzorging doortrekkenden’ in kamp Westerbork achter de rug.¹⁴ De confrontatie met het kamp had een diepe indruk op haar gemaakt. Het was, zo schreef ze in haar dagboek, een bevestiging geweest van “de laatste en hoogste waarden” uit haar leven.¹⁵ Wegens haar zwakke gezondheid zat ze dat najaar – tegen haar zin – vooral in Amsterdam. Wel was ze blij dat ze in Amsterdam was toen Julius Spier op 15 september 1942 stierf. Na zijn dood kwam ze niet in een diepe rouw terecht, maar ervoer ze in toenemende mate het leven als “één grote, zinrijke continuïteit”.¹⁶

Het was ook in die periode dat haar contact met de vrome Henny Tideman, een vriendin en rivale tegelijkertijd,¹⁷ intensiever werd en zij samen teksten gingen schrijven in het boekje *Levenskunst*, een uitgave met voor elke week van het jaar op de ene pagina gedrukte citaten rond bepaalde thema’s en op de andere pagina ruimte om zelf citaten neer te schrijven. Deze citaten, met name die van Hillesum, staan in dit boek centraal.

Hillesums tekstfragmenten geven ons nieuwe informatie over haar gedachtewereld na de dood van Spier en nadat zij gestopt was met het schrijven in haar dagboek.¹⁸ De citaten behoren tot de late, maar niet tot de allerlaatste getuigenissen van haar gedachtewereld. Zo zijn zij nog geschreven in Amsterdam en niet in kamp Westerbork. Vanuit kamp Westerbork stuurt ze in augustus 1943 nog een indrukwekkende getuigenis over een transportnacht naar de buitenwereld.¹⁹ Daarna schrijft ze vanuit dit kamp nog enkele korte kaartjes en twee brieven. Daarin vraagt ze onder meer om wat warme kleren, want “het is soms behoorlijk koud hier en ook voor het geval ik onverwachts op transport moet”.²⁰ Een paar dagen later, op 7 september 1943, is het zover. Etty Hillesum wordt onverwacht met haar familie op transport gesteld. Ze wordt gedeporteerd naar Auschwitz en zal het niet overleven. Vanuit de trein werpt zij ons, op brief-

12 Het werk, 506.

13 Zie ook hoofdstuk 1.

14 Als werkende voor de Joodsche Raad had ze een ‘bevoorrechte’ status en mocht ze het kamp verlaten.

15 Het werk, 550-551.

16 Het werk, 558.

17 Zie hoofdstuk 1, 3 en 4.

18 Zie voor de datering van de afschriften: hoofdstuk 1 en 3.

19 Het werk, 686-698 (24 augustus 1943). Samen met een vroegere getuigenis in briefvorm (Het werk, 616-629) door David Koning in 1943 als clandestiene brieven uitgegeven in het boekje: *Drie brieven van den kunst schilder Johannes Baptiste van der Pluym (1843-1912)*. Met twee reproducties. Uitgegeven en van een toelichting voorzien door Mevr. A.C.G. Boterman-v.d. Pluym, Apeldoorn, Boekenfonds ‘Die Raeckse’, 1917.

20 Het werk, 700.

kaartjes, haar laatste woorden toe. Zij laat ons weten: “We hebben zingende dit kamp verlaten”.²¹ Maar ook, haar allerlaatste zin: “Wachten jullie op mij?”²²

Nijmegen, 9 oktober 2017
Ria van den Brandt & Peter Nissen

²¹ Het werk, 702.

²² Het werk, 714. Vgl. Ria van den Brandt en Klaas A.D. Smelik (red.), ‘Wachten jullie op mij?’ Etty Hillesum in beeld, Amsterdam, Balans, 2016 (eerste druk 2003).

DEEL I

De citaten van Etty Hillesum en Henny Tideman
in *Levenskunst*

Facsimile, transcriptie en notenapparaat

Henny Tideman, 1941.

Etty Hillesum.

Verantwoording

Deze editie bevat een facsimile en transcriptie van de citaten die door Henny Tideman en Etty Hillesum zijn neergeschreven in Hillesums exemplaar van *Levenskunst. Gedachten van week tot week*, samengesteld door A.J.C. van Seters (Amsterdam, Ten Have, 1942). Dit nagelaten werk uit Hillesums privécollectie wordt als document D005126 bewaard in de collectie van het Joods Historisch Museum. De foto's voor de facsimile zijn gemaakt door Anton Kras (Joods Historisch Museum). De transcripties en het notenapparaat zijn gemaakt door Ria van den Brandt en Alexandra Nagel.

13

Het grote handschrift (steeds bovenaan de bladzijde) is dat van Henny Tideman, het kleine handschrift is van Etty Hillesum. Bij de transcripties zijn de regels gevolgd zoals beschreven in het handboek van Marita Mathijsen (*Naar de letter. Handboek editiewetenschap*, Amsterdam, KNAW Press, 2010). Het gaat hier om een leeseditie waarbij de oorspronkelijke tekstvorm (voor zover mogelijk) wordt gevolgd en de spelling gehandhaafd. Slechts de interpunctie is hier en daar aangepast.

Het notenapparaat is bondig gehouden en probeert inzicht te geven in de bronnen die ten grondslag liggen aan de citaten. Meer uitgebreide noten hebben doorgaans betrekking op thema's die bij Etty Hillesum en Henny Tideman een belangrijke rol spelen. Voor aanvullende informatie wordt steeds verwezen naar de relevante hoofdstukken in Deel II.

Ria van den Brandt & Alexandra Nagel

HET LEVEN ALS TAAK

WEEK
1

Es gibt Menschen, bei denen sich das eigentliche Ziel und die eigentliche Bestimmung erst spät entwickelt und herauskristallisiert, was an sich überhaupt nichts besagt, allenfalls positiv zu bewerten ist, weil dadurch den Gesamtkräften der Persönlichkeit, als sowohl dem Intellekt wie dem Gefühl, wie der Seele überhaupt die Möglichkeit gegeben wird, sich langsam endgültiger und gleichmässiger zu entfalten und dadurch in höherem Masse bloss spät ihrem eigentlichen Lebensziel gewachsen zu sein.

Julius Spier
an Wolfgang

Er besteht ein oneindig verschil tussen:
het leven ingaan en nog eigen goede daden
doen, aan wier mogelijkheden wij twifelen
en van wier gevolgen wij niets afweten, — of
de wereld ingaan en een reeds volbrachte
Godsdienst weerspiegelen, die wij gezien hebben
in het verborgene.

.. De Kluisgeest: